

УДК 811.161.2'373.611'366

**МОРФОЛОГІЧНА ФОРМА СЛОВА ЯК ОБ'ЄКТ ДЕРИВАТОЛОГІЇ
(ДО ПИТАННЯ ПРО СЛОВОТВОРЧУ СПРОМОЖНІСТЬ
МОРФОЛОГІЧНИХ ФОРМ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ)**

Ірина Кузьма

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови імені професора Івана Ковалика,
вул. Університетська, 1/234, 79000 Львів, Україна,
тел.: (0 322) 239 47 17*

У руслі основоцентричної дериватології, теоретичні засади якої ще в 50-60-х роках ХХ століття окреслив Іван Ковалик, розглянуто морфологічну форму слова як твірну базу. На основі граматичних, структурних і семантичних ознак виділено декілька типів твірних словоформ, які синхронно мотивують нові слова. Твірні словоформи – це не тільки компоненти словотвірних пар, а й вершини словотвірних парадигм, ланки словотвірних ланцюжків, а тому й невід'ємний елемент усієї словотвірної системи.

Ключові слова: основоцентрична дериватологія, твірна база, твірна основа, морфологічна форма, твірна словоформа.

Морфологічна форма слова як елемент морфологічної парадигми насамперед є предметом дослідження граматики, зокрема морфології. Кожна змінна частина мови має початкову форму і похідні форми, що відображають її словозміну. Граматичну (морфологічну) форму вивчають переважно як засіб вираження граматичних значень із різних граматичних категорій або ж як результат „морфологічної (парадигматичної) деривації” [10, с. 9]. Афікси, які творять форми слів, у морфеміці називають формотворчими, а суфіксальні форми непрямих відмінків, часів дієслів, ступенів порівняння прикметників і прислівників, дієприкметники, дієприслівники, а також форми числа, роду й відмінка, утворені флексійною словозміною, у мовознавстві описані переважно як морфологічні явища [13].

Використовуючи терміни „словотвірна деривація” і „морфологічна (парадигматична) деривація”, дослідники в основному акцентують на результаті процесу творення, на похідному слові чи його морфологічній формі. Похідність нового слова в синхронній дериватології прийнято схематично виражати через дериваційні пари, у яких і твірне, і похідне слово змінних частин мови переважно виступають у початковій формі, напр., *теля*→*телиця*→*теличка*, *теля*→*телитися*, *теля*→*тільна* (пор. із дериватами, утвореними в літературній мові на базі основи непочаткової форми *телят*-: *телятко*→*теляточко*, *телятище*, *телятина*, *телятник*, хоч у волинських говорах зафіксовано і початкові форми іменників з основою на **-ent-** із суфіксом **-ат-** (фонетичне **-'ет-**): *лушето*, *тил'ето*, *пурус'ето*, *дит'ето*, *кутин'ето* [11, с. 39]), *перший*→*по-перше*

(тут виразно простежується діахронна модель морфолого-синтаксичної деривації з твірною словоформою *по перше*→*по-перше*). При цьому більшу увагу мовознавці приділяють дериватам, меншу – деривантам, хоча одиницями словотвірної системи є і словотворчі засоби, і твірні бази, і деривати, і словотвірні пари, ланцюжки, парадигми, гнізда, цілі словотвірні типи, розряди, категорії, класи, тобто і мінімальні двобічні одиниці і одиниці-конструкції (1, с. 3).

Акценти дериватологів на тих чи інших величинах пов'язані із загальним напрямком дослідження, з конкретною методологією вивчення словотвірної системи.

Останнім часом у руслі основоцентричної дериватології зростає увага мовознавців до твірної бази, а також до такого фрагмента словотвірного гнізда як словотвірна парадигма (праці В. Грещука [3], [4], та ін.).

Актуальність і перспективність такого підходу ще в 50-60-х роках ХХ століття теоретично окреслив Іван Ковалик: „... Словотворча основа дуже рідко була в центрі уваги. Здебільшого дослідники ... всю увагу приділяли вивченню афіксальних елементів похідного слова. У зв'язку з цим дослідження словотвору ... зводилось часто до ... т. зв. афіксології. Очевидно, що такий однобокий аналіз не міг дати чіткого уявлення про повну картину системи словотвору...” [9, с. 43]. Щоби глибше розуміти „характер словотворчого процесу..., необхідно однаково враховувати як роль твірної основи (баземи), так і суфікса (суфіксеми)” [8, с. 6-7]. Поки що ґрунтовніше опрацьованими в українській дериватології є словотворчі засоби (Н. Клименко [6], [7], Є. Карпіловська [5], [7], С. Соколова [12]). Словотворчий формант служить основним засобом класифікації матеріалу в більшості праць із морфеміки і дериватології ([10], [2]).

За словами В. Грещука, „зміщення в дослідженні словотвору акценту з дериваційного форманта на твірну основу, використання її у функції засобу внутрішньоструктурної типології спонукає до актуалізації низки теоретичних і практичних проблем... Вивчення їх повинно дати відповідь на ряд питань... :

- Які є класи твірних основ за різними параметрами...?
- Які семантичні, граматичні й конотативні інгредієнти твірного слова і в який спосіб переймаються, засвоюються смисловою структурою похідного слова...?
- Чим зумовлюється дериваційна поведінка твірних...?
- ...Які позамовні фактори впливають на використання різних класів твірних основ у словотворенні?
- Які процеси супроводжують формальне поєднання ... твірних основ із формантами?” [4, с. 7-8].

У зв'язку з окресленими перспективами основоцентричного вивчення словотвору зацікавлення викликають різні групи твірних слів, у тому числі й деякі морфологічні форми, які справді можуть бути повноцінним об'єктом дериватології, оскільки становлять не тільки результат словозміни чи парадигматичної деривації (*згоріти*→*згорілий*), бувають базою не лише для інших морфологічних форм у межах слова (*читають*→*читаючи*), а й мотивують зовсім нові слова, наприклад, форма дієприслівник є твірною для прислівника при адвербіалізації (*лежачий*→*лежачи*), а

суплетивна форма вищого ступеня порівняння твірна для суфіксального іменника із значенням опредметненої ознаки (*менший*→*менишина*).

У сучасній українській мові зафіксовано декілька типів синхронних словотвірних моделей, у яких деривантом виступає непочаткова форма слова, тобто елементами словотвірної пари є **твірна морфологічна форма (або її основа) → похідне слово**. Наприклад, основа форми вищого ступеня порівняння прикметника *вищ-ий*→ дієслово *завищити*, форма прикметника жіночого роду *колискова*→ іменник *колискова*, основа особливої форми дієслова дієприкметника *засніжен-ий*→ іменник *засніженість*, основа форми непрямого відмінка іменника *імен-і*→ прикметник *безіменний*.

Морфологічна форма слова може бути і вершиною словотвірної парадигми, наприклад:

<i>більший</i> → <i>більшість</i>	<i>менший</i> → <i>менишина</i>
<i>збільшити</i>	<i>меніість</i>
<i>перебільшити</i>	<i>зменшити</i>
<i>завбільшки</i>	<i>применшити</i>
<i>більшенький...</i> ,	<i>меншенький...</i> ,

її словотворча спроможність може мати кілька ступенів похідності, що відображають словотвірні ланцюжки: *більший*→*збільшити*→*збільшувати*→*збільшувальний*; *менший*→*зменшити*→*зменшення* або *менший*→*зменшити*→*зменшувати*→*зменшуваний* (форма дієприкметника середнього роду *зменшуване*) → *зменшуване* (форма прикметника середнього роду) → *зменшуване* (іменник).

Питання словотворчої здатності морфологічної форми слова актуальне і в історичній, і в сучасній дериватології. Історично словотворча спроможність морфологічної форми змінного слова була настільки великою, що на її базі виникли не тільки нові слова (змінні і незмінні), а й похідні морфеми, наприклад, від дієслівних форм - префікс і постфікс *-будь-*, *-небудь-*, від займенникової форми - постфікс *-ся*. Оскільки усталені моделі синхронної похідності не завжди збігаються з історичними, то реальна мотивованість слова непочатковою формою іншого слова з погляду сучасної дериватології нерідко втрачається (напр., *по-нашому*←*по нашому* історична адвербіалізація) і *по-нашому* (*по-* + *наш-* + *ому* – синхронне префіксально-суфіксальне творення), особливо якщо твірна словоформа стає морфологічним архаїзмом (*ясно* присл. ← *ясно* прикметник середнього роду, синхронно: *ясно* прислівник ←*ясн-ий* + *-о* – суфіксальне творення). Найчастіше це стосується словотворення прислівника.

У сучасній українській мові словотворчу здатність послідовно виявляють такі морфологічні форми:

- 1) форми словозміни іменників IV відміни та іменника *мати* при суфіксальному способі. Наприклад: *іменини*, *іменник*, *займенник*, *прийменник*, *імення*, *іменувати*, *іменитий*, *поіменний*, *безіменний*, *іменний* (твірна основа *імен-*); *телятина*, *телятко*, *телятник* (твірна основа *телят-*); *материн*, *материнка*, *материк* (твірна основа *матер*);
- 2) форми ступенів порівняння прикметника при афіксації. Наприклад: *підвищити*, *завищити*, *вищість*, *вище* (прислівник) (похідність вищого і

найвищого ступенів порівняння прислівників подвійна: це деривати відповідних форм ступенів прикметника або результат власне прислівникового ступенювання);

3) діеприслівники при морфолого-синтаксичному способі (адвербіалізації). Наприклад: *стоячи, сидячи, лежачи*;

4) форми змінних слів при морфолого-синтаксичному способі, найчастіше це прикметникові форми жіночого і середнього родів і форми множини при субстантивзації, наприклад: *минуле, сучасне, майбутнє, цитрусові*; деякі відмінкові форми іменних частин мови, які історично адвербіалізувалися, але й у сучасній українській мові не вийшли з ужитку, не застаріли, а тому з погляду сучасної словотвірної системи є твірними базами для прислівників морфолого-синтаксичного способу, наприклад: *вниз, кругом, догори, чого, чому, заодно, зроду, спочатку*.

Прислівники, що утворилися адвербіалізацією форм, які вийшли з ужитку, стали морфологічними архаїзмами, є об'єктом тільки діахронної дериватології. Наприклад: *допізна, завидна, помалу, наново, звисока*. Адже при синхронному описі словотвору „беруться до уваги деривати, утворені всіма способами словотворення, у яких виявляються живомовні словотвірні типи з їхніми словотвірними формами і значеннями... Важливе значення має питання відношення дериватології до сучасної парадигматики як однієї з частин морфології...” (10, с. 7).

5) рідко інші форми, наприклад, займенники середнього роду *це, то* чи форма займенника *собі* при морфолого-синтаксичному переході в частки...

Отже, морфологічні форми, які в сучасній мові можуть виступати твірними для інших слів, різні за частиномовною належністю, за граматичними ознаками, за структурою, за особливостями зв'язку із початковою формою, за етимологічною і синхронною похідністю, за статусом у мовознавчій літературі (форми слова чи окремі слова). Відповідно і словотворчий потенціал таких форм реалізуються неоднаково. Перспективність подальших досліджень усіх типів морфологічних форм, які можуть бути твірними в синхронії, незаперечна. Тільки детальний аналіз структурно-семантичних і граматичних особливостей таких твірних баз, характеристика їхніх формально-смыслових зв'язків із усіма можливими дериватами дасть змогу узагальнити дериваційну поведінку морфологічних форм, а також зрозуміти їхню роль у структурі словотвірних пар, ланцюжків, парадигм, гнізд, а значить і їхню суть у словотвірній системі в цілому.

1. *Вихованець І. Р.* Частина мови в семантико-граматичному аспекті. / І. Р. Вихованець. – Київ, 1988.

2. *Возний Т. М.* Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. / Т. М. Возний – Львів, 1981.

3. *Грещук В. В.* Український відприкметниковий словотвір. / В. В. Грещук. – Івано-Франківськ., 1995.

4. *Грещук В.В.* Нариси з основоцентричної дериватології / В. Грещук. // В. В. Грещук, Р. О. Бачкур, І. Ф. Джочка, Н. М. Пославська. Нариси з основоцентричної дериватології; [за ред. Василя Грещука]. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007

5. *Карпіловська Є. А.* Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови: будова та реалізація. / Є. Карпіловська – Київ, 1999.
6. *Клименко Н. Ф.* Система афіксального словотворення сучасної української мови. / Н. Клименко. – Київ, 1973.
7. *Клименко М. Ф.* Словник афіксальних морфем української мови. / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. С. Карпіловський, І. Т. Недозим – Київ, 1998.
8. *Ковалик І. І.* Вопросы словообразования имен существительных восточнославянских языков в сравнении с другими славянскими языками: Автореф. дисс. ... доктора филол наук. / И. И. Ковалик – Київ, 1961.
9. *Ковалик І. І.* Словотвір іменників у сербо-лужицьких мовах. / І. І. Ковалик – Львів, 1964.
10. *Ковалик І. І.* Вступ // Словотвір сучасної української літературної мови / За ред. Н. Жовтобрюха. / І. І. Ковалик. – Київ, 1979.
11. *Матвіяс І.* Форми Іменників IV відміни в українській мові // Мовознавство. Наукові записки. / І. Матвіяс. – Т. XVI. – Київ, 1961.
12. *Соколова С. О.* Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. / С. О. Соколова – Київ 2003.
13. *Сучасна українська Літературна мова. Морфологія / За ред І. Білодіда. – Київ-1969.*

*Стаття надійшла до редколегії 10. 05. 2017
доопрацьована 12. 07. 2017
прийнята до друку 25. 08. 2017*

MORPHOLOGICAL WORD-FORM AS THE OBJECT OF DERIVATOLOGY (THE ISSUE OF DERIVATIONAL CAPACITY OF MORPHOLOGICAL FORMS OF MODERN UKRAINIAN)

Iryna Kuzma

*Ivan Franko National University of Lviv
The Ivan Kovalyk Department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79001/Lviv, Ukraine,
phone: (032) 239 47 17*

The article highlights the theoretical basis of the stem-centered derivatology, outlined back in the 50-60-ies of the XX-th century by professor Ivan Kovalyk, and developed at present by his followers, in particular professor Vasyl Greshchuk.

The object of the given research is the morphological form of a word as the object of derivatology. Since in the Ukrainian language there have been fixed plenty of derived forms, motivated by the non-initial form of a word, therefore the analysis of the word-building forms (their stems) of different parts of speech within the framework of the stem-centered approach is considered both topical and perspective. Such word-forming stems in Modern Ukrainian include:

1) stems of noun word-forms in *-at-*, *-en-*, *-er-/ir-* (nouns of the IV declination and the noun *мати*) by affixation: *телятко, телятина, іменитий, прийменник, материн, матірний, материнка;*

2) stems of adjectival word-forms of degrees of comparison by affixation: *меніість, менишина, підвищити, дорожчати, завбільшки;*

3) stems of participles by affixation: *вихованість, ізолюваність, відірваність, ерудованість, випуклість, недозрілість, скам'янілість, здичавілість;*

4) word-building forms of changeable words by the morphologic-syntactic derivation (most often by substantivation and adverbialization): *колицьова, вечірня, минуле, майбутнє, добові, вгору, вниз, догори;*

5) word-building form of a verb termed in Ukrainian as *diyepryslyvnyk* (non-finite form equivalent to participle with the circumstantial meaning) by adverbialization: *лежачи, сідячи, стоячи.*

The further study of etymology, as well as grammatical, structural, semantic and connotative features of word-building stems and their relations with derivatives can become the basis for the generalization of the peculiarities of the word-building capacity of different morphological forms in derivatology.

Key words: stem-centered derivatology, word-building stem, word-building base, morphological form, word-building form of a word.